

AVRELIA PRISCA

Jasna Jeličić – Radonić

UDK 73.032.7 (497.5 Salona) : 73.041

Izvorni znanstveni rad

Jasna Jeličić – Radonić

Ministarstvo kulture

Konzervatorski odjel u Splitu

Nedavno je u Saloni otkriven prvi natpis koji spominje ime Dioklecijanove žene Priske. S obzirom da se posvetni natpis nalazio na postamentu caričine skulpture pronađenom u kontekstu spolija Jupiterova hrama, kip Aurelije Priske vjerojatno je bio postavljen u hramu, gdje je bila i skulptura Dioklecijana, a možda i ona kćerke Galerije Valerije. Dioklecijan je vjerojatno obnovio hram njegova božanskog zaštitnika Jupitera, koji je bio podignut na prostranom trgu u središtu *Urbs orientalis* gdje se štovao carski kult sve do razdoblja tetrarha.

Prva arheološka istraživanja salonitanskih spomenika, inicirana otkrićem Heraklovih reljefa u nazočnosti austrijskoga cara Franje I. prigodom njegova posjeta Dalmaciji 1818. godine, nastavljena su intenzivno tijekom 19. i početkom 20. stoljeća. Među brojnim gomilama kamenja isticale su se ruševine monumentalnih građevina, kao i pojedini segmenti gradskih bedema. Od prvoga cjelovitog obrisa grada otkrivenog istraživanjima Frane Carrare do Bulićevih zahvata pojedinih spomeničkih cjelina unutar i izvan grada, te Dyggveovih istraživanja urbanističkoga razvoja grada i novijih razmatranja različitih vrsta salonitanskih spomenika, najmanje je poznata najranija povijest glavnoga grada rimske provincije Dalmacije.

Osnovni elementi Dyggveova prijedloga nastanka i razvoja grada temeljeni na iskustvu s dalekosežnim razmišljanjima svakodnevno se nadopunjuju ili korigiraju novim istraživanjima. *Urbs vetus*, najstarija gradska jezgra s forumom u središtu grada i glavnim kulturnim i upravnim građevinama, te teatrom u neposrednoj blizini, nije dovoljno otkrivena. Nedostaju temeljne spoznaje o izgledu salonitanskoga foruma, njegova kapitolija i pripadajućih zgrada glavnih municipalnih funkcija. S istočne i zapadne strane grada pružali su se prostrani suburbiji koji se za vrijeme cara Marka Aurelija utvrđuju podizanjem novih gradskih zidina. Tako

su pod prijeljnom prvih barbarskih pritisaka na granice Rimskog Carstva stvoreni novi prostrani dijelovi grada – *Urbs nova orientalis* i *Urbs nova occidentalis*, kako ih je nazvao E. Dyggve.¹

Planiranjem novih gradskih cjelina formiraju se u njima i novi gradski sadržaji na što upućuju novi nalazi. U istočnom dijelu grada, tzv. *Urbs orientalis*, gdje je nastao današnji grad Solin, provode se svakodnevno zaštitna istraživanja upotpunjujući sliku toga najvećega urbanog prostora antičke Salone.

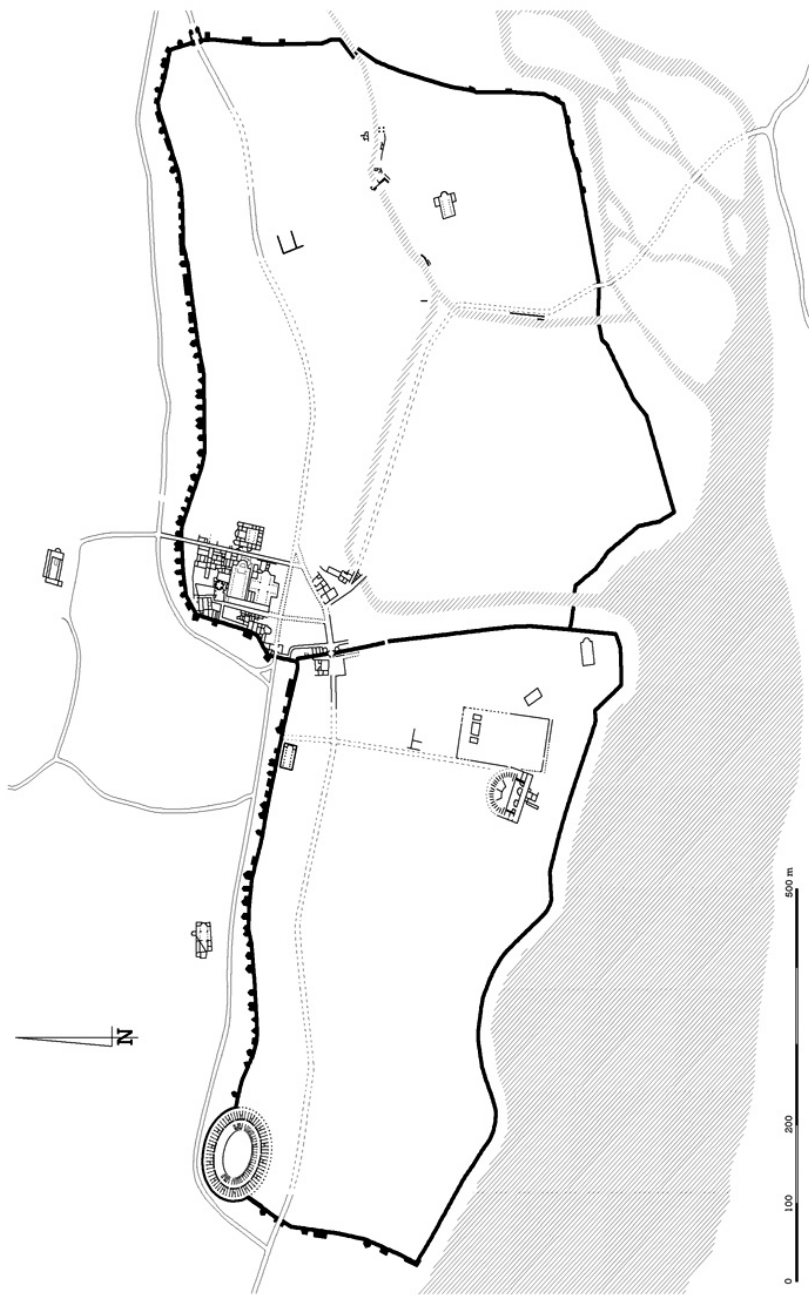
Novim istraživanjima utvrđen je istočni dio jednogaa od glavnih riječnih rukavaca koji je tekao većim dijelom *Urbs orientalis*, što je znatno utjecalo na planiranje gradskog rastera. Kroz istočne gradske bedeme rukavac je ulazio u grad znatno južnije od Dyggveove pretpostavke i pružao se u pravcu zapada do u cjelosti sačuvanoga rimskog mosta (tzv. Pet mostova) odakle je skretao prema jugu do mora. U središtu *Urbs orientalis* otkriveni su pojedini segmenti kanala toga riječnog rukavca u neposrednoj blizini rimskoga mosta čije su četiri temeljne baze poznate od ranije. Otkriveno korito rukavca Jadra širine je cca 9 m.²

Uz navedeni tok rijeke nastale su glavne gradske ulice koje su pratile važne prometne pravce. Od starih gradskih vrata *Porta Caesarea* započinje glavni dekumanus koji se neposredno pred mostom tzv. Pet mostova račva u dva osnovna pravca i to prema sjeveroistoku do *Porta Andetria* i drugi prema jugoistoku do južnih gradskih vrata. Mostovi nad riječnim rukavcem pokazuju pravce gradskih ulica – kardaa, potvrđujući ortogonalni raster *Urbs orientalis*.

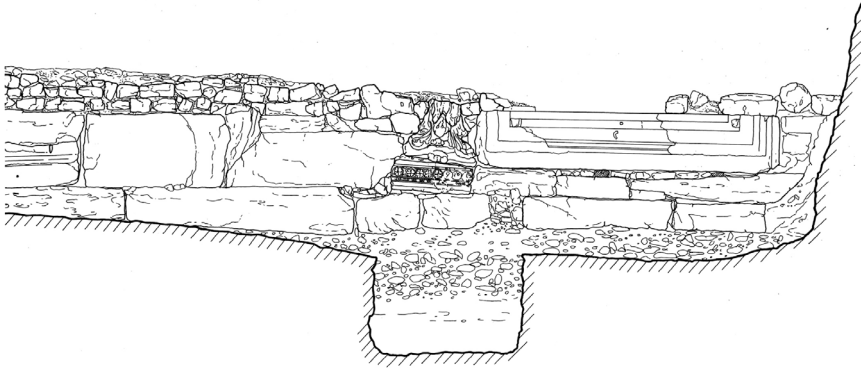
U samom središtu grada, s lijeve strane rukavca, otkriveno je popločanje od velikih kamenih ploča. Njegova dosad poznata površina je cca 15 x 18 m. Pojedine kamene ploče znatnih su dimenzija dužine preko 3,5 m a bile su posložene u 3 do 4 reda. Način slaganja popločanja upućuje da se na tom mjestu nalazila monumentalna građevina što je potvrđivao i nalaz velikih baza stupova. U neposrednoj blizini popločanja otkriveni su segmenti korita riječnoga rukavca i pojedinih kanala koji su pratili glavni tok. U lijevoj bankini rukavca i jednog od kanala bili su uzidani kao spolije brojni dijelovi jedne reprezentativne javne građevine. Među kamenim blokovima bili su ugrađeni mramorni kapiteli, monumentalni nadvratnik, dijelovi profiliranih greda, baza carske skulpture s natpisom i žrtvenik posvećen Jupiteru. Neki su ulomci pronađeni odbačeni na samom dnu vodotoka

¹ J. Jeličić - Radonić, »Reljefi s prikazima Heraklovih djela u crkvi sv. Kaja u Solinu«, *PPUD* 39, 2001.-2002., str. 31-49; F. Carrara, »Topografija i iskapanja Salone«, Trst 1950, *Antička Salona*, Split 1991., str. 99-159; F. Bulić, *Po ruševinama stare Salone*, Split 1986, 55. i d.; D. Rendić - Miočević, »Antička Salona (Salonae)«, *Arhitektura* 160-161, Zagreb 1977., str. 54-69; E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, str. 1-19, Fig. I. 4-6; J. Jeličić - Radonić, »Nova istraživanja gradskih zidina Salone«, *PPUD* 37, Split 1997.-1998., str. 5-36.

² E. Dyggve, »Neue untersuchungen bezüglich des Überganges über den Jaderfluss bei Salona«, *Šišićev zbornik*, Zagreb 1929., str. 561-576, T. I.; Isti, »Nova istraživanja prelazaka preko rijeke Jadro u Solinu«, *Izabrani spisi*, Split 1989., str. 155-165, Fig. I.; F. Oreb, »Archaeological Excavations in the Eastern Part of Ancient Salona in 1979«, *VAHD* 77, Split 1984., str. 32-35, Fig. 2., Pl. IV. 1.; J. Jeličić - Radonić, »Salona, The Urbs orientalis«, *Hortus Artium Medievalium* 12, Zagreb- Motovun 2006., str. 43-54.

Tloct Salone (prema J. Jelčić-Radonić)

Obala riječnog rukavca za vrijeme istraživanja sa nadvratnikom i kapitelom hrama kao spolijama

poput dijelova kasetiranog stropa, očito pripremljeni za sekundarnu upotrebu kao građevinski materijal. To su dijelovi razrušenoga antičkog hrama koji je bio podignut u središtu grada pored glavnoga riječnog rukavca.³

³ S obzirom da tuda prolazi jedna od glavnih prometnica, ulica S. Radića koja je umjetno razdvojila cjelinu istočnog dijela antičke Salone, *Urbs orientalis*, i na taj način presjekla i popločanu površinu, istraživanja su provedena u više navrata; usp. J. Mardešić, »Salona i Salon«, *Histria Antiqua* 10, 2003, str. 75-81; F. Oreb, »Arheološki nalazi uz magistralu na predjelu Bilankuša u Solinu«, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* XVIII 2, Zagreb 1969., str. 3-6; J. Jeličić-Radonić, »Salona, The Urbs orientalis«, str. 44-50.

Tom je hramu pripadao veliki masivni nadvratnik dužine cca 3 m, izrađen od kamena vapnenca. Na prednjoj je strani bio ukrašen jednostavnom višeslojnom profilacijom. S njegove donje strane sačuvane su u uglovima dvije okrugle udubine – utori za vratnice.

Dva kapitela hrama pronađena su na različitim mjestima. Jedan je kapitel bio ugrađen u bankinu riječnoga rukavca, a drugi u stijenke natkrivenoga kanala. Prvi je neznato veći, visine 60 cm i gotovo u cijelosti sačuvan. Drugi je visine cca 52-54 cm i oštećen u gornjem dijelu. S obzirom da su dugo vremena bili u dodiru s vodom, bili su prekriveni znatnim naslagama sedre. Kapiteli su izrađeni od sivoplavoga prokoneškoga mramora, istih su oblika. Kalathos je ukrašen akantusovim listovima u visokom reljefu posloženim u tri reda. Iznad posljednjega trećeg reda bogate florealne ornamentike nalaze se dvije plastično istaknute svinute vitice čiji se kraći krakovi susreću u sredini kapitela, dok se oni duži pružaju prema uglovima završavajući volutama i naglašavajući bridove trapeznoga obrisa kapitela. Abakus kapitela istaknut je jednostavnom profilacijom i ukrašen na sredini stiliziranim biljnim motivom u dvije inačice. Na dvije nasuprotne strane izveden je ornament cvijeta s četiri latice i središnjim krugom, a na druge dvije motiv je u obliku rastvorenoga laticastog cvijeta, oba su izrađena u dubokom reljefu.

Kapitel iz Jupiterova hrama

Kapitel iz zapadnog trijema teatra u Saloni

Kapitel sličnoga ornamenta s tri reda akantusovih listova i svinutim viticama na bridovima te stiliziranim cvijetnim motivom po sredini abakusa pronađen je u trijemu hrama pored teatra. Također je izrađen od prokoneškoga mramora. Slični tipovi kapitela pronađeni u Saloni, vjerojatno s različitih mjesta nalaza, danas su u Arheološkom muzeju. Identični oblici kapitela, također od prokoneškoga mramora, nalaze se na Sustipanu u Splitu, gdje su sekundarno upotrijebljeni u crkvi, a potječu iz Dioklecijanove palače. To su tzv. korintski kapiteli azijskoga tipa izrađeni u posljednjim desetljećima 3. i prvim desetljećima 4. st.⁴

⁴ F. Weillbach, »Le temple et la colonnade«, *Recherches à Salone II*, Copenhagen 1933., str. 11-32, Fig. 17, 18 K, 25; R. Kautzsch, *Kapitellstudien*, Berlin – Leipzig 1936., str. 5-8, T. I; A. Gallottini, L. Lupi, *Museo Nazionale Romano, Le Sculture I*, 11, *Magazzini, I capitelli*, Roma 1991., str. 15.

Kapiteli iz Dioklecijanove palače upotrebljeni kao spolia na Sustipanu

U kontekstu spolija antičkoga hrama otkriven je i žrtvenik posvećen Jupiteru. Kako se navodi u njegovu natpisu žrtvenik je podigla Lucilla, koja se prije toliko godina na ovom mjestu zavjetovala i obnovila te možda dva puta postavila žrtvenik.

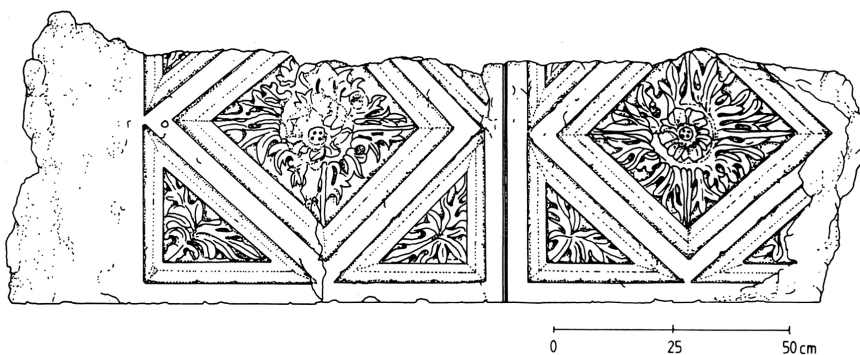

Jupiterov žrtvenik

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Lucilla quod / ante ho(s) annos / tibi hoc in lo-
co vover / am restitui / v(otum) s(olvi) l(ibens) m(erito)*

Jupiteru Najboljemu Najvećemu / ja Lucilla ono što sam prije toliko godina tebi na ovom mjestu bila zavjetovala obnovila sam. Postavila žrtvenik dragovoljno.⁵

⁵ J. Jeličić - Radonić, »Salona, The Urbs orientalis«, str. 46, Fig. 7.

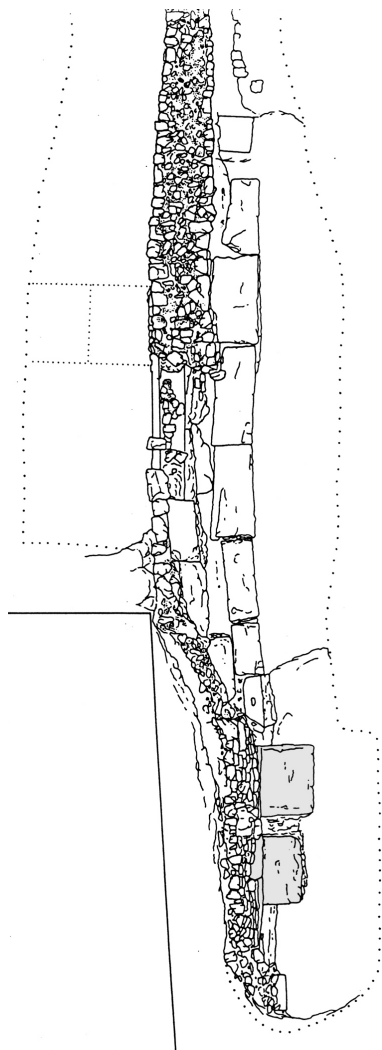
Ploče kasetiranog stropa Jupiterova hrama – *lacunaria*

Tu je u blizini ovih riječnih kanala s ugrađenim spolijama od ranije poznat još jedan Jupiteru posvećen žrtvenik pored kojeg je otkrivena velika baza stupa i dislocirani veliki blokovi, nažalost nalazi nisu objavljeni.⁶ Posvete žrtvenika vrhovnom božanstvu neosporno potvrđuju da su pronađene spolije reprezentativne javne građevine dijelovi razrušenoga Jupiterova hrama.

Tom hramu pripadali su i dijelovi kamenih ploča kasetiranog stropa. Nekoliko ulomaka kamenih ploča pronađenih na dnu riječnoga kanala moglo se spojiti u jednu cjelinu, sačuvane dužine cca 1,8 m i širine 0,60 m. To su dvije kasete stropa ukrašene rombovima upisanim u kvadrat. Središnji romb odvojen je jednostavnom profilacijom od ugaonih trokuta i ispunjen bogatom biljnom ornamentikom. Centralni motiv tvori rastvoreni laticasti cvijet oko kojeg se radijalno šire listovi akantusa. Površine trokutastih isječaka također su ukrašene akantusovim listovima koji ih u potpunosti prekrivaju. Slični primjeri kasetiranog stropa – *lacunaria* s motivom rombova ukrašenih akantusovim listovima javljaju se u 1-2. st.⁷

⁶ Istraživanja su provedena ispred zgrade INA, nisu objavljena. Žrtvenik Jupiteru nalazi se u Tusculumu.

⁷ K. Tancke, *Figuralkassetten Griechischer und Roemischer Steindecken*, Frankfurt am Main 1989., str. 62 i d., T. XLI 6; L. Vandeput, *The Architectural Decoration in Roman Asia Minor, Sagalassos: A Case Study 1977.*, Tav. 61, 4.

Obala riječnog rukavca s označenim nalazom postamenta carice Priske

Među pronađenim spolijama ističe se masivni postament izrađen od kamena vapnenca. To je baza u obliku kvadratnoga kubusa visine 125 cm, širine 108 i debljine 93 cm, a bila je razdijeljena na dva dijela. Na gornjoj plohi kamenoga bloka sačuvani su utori za pričvršćenje skulpture. Bočne su stijenke obrađene finom zubačom. Glavnina stražnje plohe ostavljena je grubo, neobrađena, i isklesan je samo njezin okvorni rub, što pokazuje da je kip bio postavljen uz neku zidnu plohu. Na prednjoj strani nalazi se natpis uokviren jednostavnom višeslojnom profilacijom. Natpis je složen u četiri reda, iste visine slova u svim redovima od 12 cm, isklesanih u kapitali:

Postament skulpture carice Priske

AVRELIAE
PRISCAE
NOBILISSIMAE
FEMINAE

Aureliae / Priscae / nobilissimae / feminae

Na natpisu ispisano je žensko ime *Aurelia Prisca* i njezina titula *nobilissima femina* u punom obliku i jednako velikih slova što već na prvi pogled odaje značaj osobe visokoga naslova. S obzirom na izgled kamene baze i udubina – utora na gornjoj plohi, očito se na postamentu nalazila skulptura Aurelije Priske. To potvrđuje i sam natpis ispisan u dativu označavajući u čiju je čast podignut.

To je prvi natpis koji spominje ime Dioklecijanove žene Priske. Uglavnom iz povijesnih izvora bio je poznat samo njezin *cognomen* Prisca. Salonitanski natpis otkriva nam i njezin *nomen gentile* – *Aurelia*. *Nomen Aurelius* je jedno od najraširenijih imena u carstvu, naročito nakon donošenja *Constitutio Antoniniana* god. 212, a potječe od plebejskoga gensa iz Sabine.⁸

⁸ G. Alföldy, *Die Personennamen in der romischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1965., str. 64, 81; B. Nedved, »Stanovništvo Zadra od 1. do 3. stoljeća (prvi dio)«, *Diadora* 14, Zadar 1992., str. 178-179; N. Cambi, »Dioklecijan i Konstantinova ‚politika‘ odabira imena«, *Rad HAZU* 485, knj. XL, Zagreb 2002., str. 49, 53; J. Wilkes, »Salona and its People in the Late Principate«, *Zbornik Tomislava Marasovića*, Split 2002., str. 48-65; F. Bulić, »Car Dioklecijan«, Split 2005., str. 15.

Carica Priska, kako se to obično ističe, nije bila Augusta. *Aurelia Prisca* je *nobilissima femina* što je potvrđeno novim salonitanskim natpisom. To je uobičajena titula koju su nosile carice i carske princeze, kao Maksencijeva žena Valerija Maksimilla, Konstantinova majka Helena i njegova žena Fausta ili njegova sestra Konstancija, koja je prije bila *Augusta* kao žena Licinija, a poslije ima samo naslov *nobilissima femina*. I druge poznate ličnosti imale su tu čast, kao Gala Placidija i Arkadijeva žena Eudoksija i kći Flakcila, zatim Placidia kći Valentinijana III. i žena cara Olibrija. Arkadije u jednoj naredbi iz 406. g. govori *nobilissimae puellae filiae meae* (Cod. Theod. X 25, 1, 2) i Teodosije II. *nobilissimae sorores pietatis meae* (Cod. Theod. XIII 1, 21) iz 418. g., a poznati su i drugi primjeri.⁹

Natpis carice Priske na postamentu skulpture

Carica Priska vrlo se rijetko spominje u povijesnim izvorima. Jedini pisani podatci o njoj sačuvani su u djelu Laktancija, *De mortibus persecutorum* (O smrtima progonitelja), gdje se ona spominje zajedno s kćerkom Valerijom. Prvi se put navodi u pasusu 15, 1: *Furebat ergo imperator iam non in domesticos tantum, sed in omnes; et primam omnium filiam Valeriam coniugemque Priscam sacrificio pollui coegit*. Prema tom navodu mnogi su zaključili da su Dioklecijanova kćerka Valerija i žena Priska bile kršćanke, te su zato bile prisiljene žrtvovati. Kako to nije izričito potvrđeno, iznesena su i druga mišljenja da su one morale žrtvovati *exempligratia*.¹⁰

⁹ *The Prosopography of the Later Roman Empire* (ed. A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, Volume I A.D. 260-395, Cambridge 1971., str. 726, br. 1; PWRE XXII, 2, Stuttgart 1954., col. 2560; PWRE, HalbBd. 33, Stuttgart 1937., W. Ensslin, s.v. Nobilissimus, col. 791.-800. (Nobilissima femina- n. puella, col. 798-800.

¹⁰ »Imperatov bijes nije sada toliko bio usmjeren na ukućane nego na sve, a prije svih, prisilio je svoju kćer Valeriju i ženu Prisku da se okaljaju žrtvama«: usp. Laktancije, 47, bilješka 85.

Na drugom je mjestu opisan progon Valerije i njezine majke Priske po nalogu Licinija pri kraju 314. ili početkom 315. godine kada su okrutno pogubljene, 51: *Valeria quoque per varias provincias quindecim mensibus plebeio pervagata, postremo apud Thessalonicam cognita, comprehensa cum matre poenas dedit. Ductae igitur mulieres cum ingenti spectaculo et meseratione tanti casus ad supplicium, et amputatis capitibus corpora earum in mare abiecta sunt. Ita illis pudicitia et condicio exitio fuit.*¹¹

Prema podacima koje je iznio Farlati u posebnom poglavlju o caru Dioklecijanu u svojem poznatom djelu *Illyricum sacrum*, posvetio je jedan pasus njegovim ženama. Prije nego je postao car bio je oženjen Serenom te imao kćeri Valeriju i Artemiju. Zatim Eleuteriju koju je otpustio i oženio Aleksandru, a nju je morao ubiti jer je bila kršćanka. Treća i posljednja bila je Priska, ali Farlati nije čuo da je bila Valerijina majka i da je živjela do Licinijeve vladavine. Oskudne vijesti o Dioklecijanovoj obitelji spominje i don F. Bulić ističući da Martirologiji, djela mučenika i hagiografi navode više Dioklecijanovih žena, a to su Priska, Serena, Eleutheria, Alexandra i dvije kćeri Artemija i Valerija.¹²

Reljef carice Priske (?) u Dioklecijanovu mauzoleju

Otvoreno je pitanje izgleda carice Priske, jer nema njezinih portreta na novcu niti zasad sigurno atribuiranih prikaza. Općenito je prihvaćeno mišljenje da se njezin reljef nalazi u Dioklecijanovu mauzoleju. Friz sepulkralne tematike u

¹¹ »Valerija pak, pošto je lutala 15 mjeseci po različitim provincijama u prostom odijelu, konačno je u Solunu prepoznata i zajedno s majkom uhvaćena i kažnjena. Objema su ženama, vođenim na pogledu golemom mnoštvu koje je suosjećalo zbog tako velikog pada, bile odrubljene glave, a njihova su tijela bačena u more. Tako su im čednost i položaj bili na propast.«, o tome v. Lucije Cecilije Firmijan Laktancije, *O smrtima progonitelja*, Split 2005., str. 127, 186, bilješke 291-293.

¹² D. Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. II, *Historia Diocletiani imperatoris, De uxoribus Diocletiani*, Venetiis 1753., str. 350; don F. Bulić, N. Cambi, I. Babić, *Car Dioklecijan Dioklecijan i Split*, Split 2005., str. 15.

kojem su ukomponirani medaljoni s portretima carske obitelji pružao se visoko postavljene uz gornji red stupova u unutrašnjosti mauzoleja. U južnom dijelu friza u vijencu od isprepletenoga lovorova lišća prepoznaje se portret Dioklecijana na čijoj se glavi ističe carski *insignium* – *corona civica*. U drugom medaljonu sa sjeverne strane, ženski je lik koji je kao pandan carskom portretu mogao pripadati njegovoj ženi, carici Priski. Neobična je njezina frizura raspuštene kose s pundom na tjemenu koja potpuno odudara od uobičajenih tzv. Scheitelzopf frizura koje su nosile poznate žene toga kasnoantičkog razdoblja. Lice je ovalnog oblika s izrazito krupnim bademastim očima koje ocrtavaju plastično izražene vjeđe, nos je širok a usta poluotvorena mesnatih usana. Njezin je pogled poput božanskog usmjeren u daljinu u skladu s idealiziranim crtama lica. Taj osebujni prikaz prema mišljenju N. Cambija svojstven je sepulkranj simbolici portreta - idealiziranoga božanskog ozračja.¹³

Portret rimske carice Priske (?), Salona, (Arheološki muzej u Splitu, inv. br. 226)

S obzirom na ikonografiju ženskog lika, S. Čurčić je iznio pretpostavku da je ovdje prikazana Tyche s krunom u obliku gradskih zidina. Važnu potvrdu pronalazi u sličnom reljefu božice Tyche, personifikacije grada, na tzv. “malom Galerijevu luku” u Solunu, gdje je ona postavljena u medaljonu pored carskog portreta Dioklecijanova suvladara Galerija. U tom kontekstu ističe “she is wearing a type of headgear resembling a crown, which would not commonly have been worn by women, not even by an empress, at this time”. To su prihvatili i drugi autori, kao I. Babić, koji u predmetu koničnog oblika na glavi žene vidi možda simbolično prikazan *modius* i navodi da značenje božice Tyche nije samo zaštitnice tek izgrađene palače kao Fortune nego i Sudbine što je često identificira s Izidom. Naime, jedna od najomiljenijih sinkretičkih figura je ona Izide – Tyche ili Izide – Fortune,

¹³ F. Bulić, »Car Dioklecijan«, *Dioklecijan i Split*, Split 2005., str. 46; D. Rendić – Miočević, »O uništenom središnjem motivu friza Dioklecijanova mauzoleja u Splitu«, *PPUD* 32, Split 1992., str. 99-115; N. Cambi, *Imago animi*, str. 80-81; N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split 2005., str. 169-171, 180-182, sl. 274; N. Cambi, »Dioklecijanova palača i Dioklecijan«, *Car Dioklecijan i Split*, Split 2005., str. 177-178.

prikazana na novcu u doba tetrarha u propagandne svrhe (*vota publica*), koja kao i druga egipatska božanstva izravno nadzire i čuva carsku vlast.¹⁴

S obzirom na položaj reljefa očito je da nisu posebno razrađeni pojedini detalji prikazanih likova u medaljonima. To potvrđuju i na sličan način nepotpuno obrađeni ostali dijelovi friza s prizorima lova i različitih životinja, te erota u parovima s girlandama i teatarskim maskama ili onih koji podržavaju lovorove vijence s Dioklecijanovim portretom i zasad upitnim ženskim likom, kao i vijenac s prikazom Hermesa Psychopomposa.

Carici Priski pripisane su i skulpture pronađene u Saloni, na žalost bez po bliže poznatih okolnosti nalaza. To su dva portreta carica koja se danas nalaze u Arheološkom muzeju u Splitu. Ne postoje podatci niti o mjestu niti vremenu nalaza njihova nalaza, a također nije poznato niti kada i kako su dospjele u antičku zbirku.

Portret rimske carice Galerije Valerije (?), Salona, (Arheološki muzej u Splitu, inv. br. 225)

Portret žene od bijelog mramora (inv. br. C 226) od kojeg je nažalost sačuvan samo gornji dio glave, H.P. L'Orange je atribuirao carici Priski. Premda je znatno oštećen i očito namjerno uništen prema još vidljivim tragovima oštarih udaraca, sadržani su svi bitni elementi za određivanje vremena njegova nastanka. Ističe se tip Scheitelzopf frizure uobičajene u kasnoj antici. Kosa je počesljana na razdijeljak te stegnuta iza uha i tako sakupljena isprepletana je u široku ple-

¹⁴ S. Čurčić, »Late Antique Palace: Meaning of Urban Context» *Ars orientalis* no. 23, University of Michigan 1978., str. 67-90; N. Duval, »Hommage à Ejnar Dyggve et Ingrid Dyggve, La théorie du palais du Bas-Empire et les fouilles de Thessalonique«, *Antiquité Tardive* 11, Paris 2003., str. 294, 298; P. Selem, *Izidin trag*, Split 1997., str. 32-43; I. Babić, »Le influenze egiziane nel palazzo di Diocleziano«, *Illyrica antiqua*, Ob honorem Duje Rendić-Miočević, Zagreb 2005., str. 85, 91.

tenicu koja se presavijena uzdiže visoko unatrag sve do tjemena glave. Na vrhu glave pletenica je bila ukrašena metalnom dijademom čiji se okvirni žlijeb jasno razabire. Pramenici kose blago su naglašeni. Otraga pri dnu pletenice kosa je obrađena samo u grubim potezima dljijeta te djeluje nedovršeno, što bi ukazivalo da je skulptura bila postavljena uz neku zidnu plohu. Oči su vrlo pomno izrađene s naglašenim detaljima portretnih karakteristika. Uzdignute obrve nad plastično izvedenim kopcima ispod kojih se podvlače udubljene šarenice usmjeravaju pogled u daljinu. Skulptura je vjerojatno bila na visokom postamentu. S obzirom da je u pitanju vrlo kvalitetan rad s izrazitim portretnim crtama, N. Cambi smatra da je riječ o tetrahijskoj carici ili članici carske obitelji, no s premalo elemenata za sigurnu atribuciju. U prilog carske pripadnosti skulpture govore i namjerna oštećenja kipa. Nedavno je pak N. Cambi iznio pretpostavku da je to portret Galerije Valerije jer je po srijedi lice mlade žene što bi, prema njegovu mišljenju, isključilo L'Orangovu atribuciju Priski.¹⁵

Drugi salonitanski portret žene izrađen od bijeloga mramora (inv. br. C 225), monumentalnijih dimenzija od prethodnog, također je namjerno oštećen s izrazitim tragovima udarca. Lice je gotovo u cijelosti sačuvano s neznatnim elementima frizure premda je gotovo potpuno otučen stražnji dio glave. Pomno izvedeni plastični pramenovi kose zavijeni iza uha i rubni dio pletenice jasno pokazuju uobičajeni tzv. Scheitelzopf tip kasnoantičke frizure. Kosa je razdijeljena po sredini i spletena iza uha te se skupljena na zatiljku pružala prema vrhu tjemena. Među zategnutim pravilnim linijama kose iza uha nazire se ulomak karakterističnoga kovrčastog pramena koji se kao osobiti ukrasni element frizure pružao neposredno pred čelom prateći obris lica do visine ušiju. Posebno su izražajne oči skulpture s uzdignutim arkadama obrva nad plastično oblikovanim vjeđama i uobičajno podvučenim zjenicama u obliku udubljenih polumjeseca. Lice je ovalno i neznatno asimetrično. Čelo je vrlo nisko, oči krupne, a mali nos dijelom otučen blago je istaknut među izrazito koščatim nabreknutim obrazima. Usta su zatvorena s tankim usnicama čiji uglovi teže prema dole. Prodoran pogled i individualne crte lica odaju izuzetno snažnu osobnost ugledne ličnosti, njezino dostojanstvo.

S obzirom na izgled frizure, N. Cambi je iznio pretpostavku da "ona odgovara onoj Galerije Valerije, pa je lako moguće da njoj i pripada".¹⁶

¹⁵ H.P.L.Orange, *Das Spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen, 284-361 n. Chr.*, Berlin 1984., str. 141, (Prisca ?, bez fotografije); N. Cambi, *Antički portret u Jugoslaviji*, 1987., str. 229, br. 211. / bijeli mramor, sačuvana visina fragmenta 18 cm, širina lica 13 cm; N. Cambi, *Imago animi, Antički portret u Hrvatskoj*, Split 2000., str. 79.-80. i bilješka 582., T. 169, sl. 126; N. Cambi, »Kiparstvo«, *Longae Salonae* I, str. 143, sl. 125; N. Cambi, »Dioklecijanova žena Priska i kćerka Valerija«, Rad HAZU 489, Knj. XLII. Društvene znanosti, Zagreb 2004., str. 4-15; N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, str. 177, sl. 267.

¹⁶ N. Cambi, *Imago animi*, str. 79, kat. br. 125, Tab. 168, bilješka 581; M. Bergmann, *Studien zum Römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr.*, Bonn 1977., str. 183-185, Münztafel 6; N. Cambi, *Antički portret u Jugoslaviji*, str. 228, br. 209 / fragment monumentalne glave, bijeli mramor, visina fragmenta 27 cm, širina lica 18 cm, treće ili četvrto desetljeće 3. st., AMS / inv. br. C 225; N. Cambi, »Kiparstvo«, *Longae Salonae* I, str. 143, sl. 124; N. Cambi, »Kiparstvo«, str. 177, sl. 266.

Naime, taj tip frizure usvojen je prvi put od Galerije Valerije tijekom prve četvrtine 4. st., premda nije sigurno je li ju Valerija uvela ili se Augusta po građanskom običaju ograničila jednostavno na njezino kopiranje.

Valerija, žena Dioklecijanova suvladara Galerija, prvotno Cezara i poslije Augusta, za razliku od carice Priske bila je prikazana na novcu. Njezin lik na novcu emitiraju kovnice uglavnom u istočnom dijelu carstva od 308. godine kada je proglašena Augustom. Brojni njezini portreti u profilu pokazuju poznati tip Scheitelzopf frizure tada u modi. Kosa sakupljena u karakterističnu presavijenu pletenicu pruža se do vrha tjemena gdje je uokvirena dijademom. Ponekad su i isprepleteni pramenovi mogli oblikovati vrstu dijademe kao na mramornom portretu žene toga doba koji se čuva u Vatikanskim muzejima (inv. n. 10181).

Prikaz carice Galerije Valerije na novcu iz kovnice u Aleksandriji (308-310. g.), u Herakleji (311. g.) i Solunu

O portretu Galerije Valerije u medaljonu “Malog” Galerijeva slavluka u Solunu nisu u potpunosti usuglašena stručna mišljenja. Slavluk se izvorno nalazio u Galerijevoj palači, a danas je izložen u Arheološkom muzeju. Naime, naknadno je Valerijin portret preklesan u božicu Tyche, zaštitnicu grada Soluna. *Corona muralis* uzdiže se na vrhu tjemena glave iznad kose počeščljane na razdjeljak i zategnute iza uha. Između simboličnih zidina grada i brižljivo plastično izrađenih pramenova kose nalazi se tanka traka, vjerojatno završak uobičajene pletenice koja se od zatiljka penjala prema čelu. Lice je ovalno s izrazito krupnim očima naglašenim bademasto oblikovanim kopcima, nos pravilan između zaobljenih obraza i tanke poluzatvorene usnice izvučene su u blagi osmjech. Pogled usmjeren u daljinu odaje božansku smirenost.

Pretpostavlja se da je portret Auguste Galerije Valerija pretvoren u personifikciju grada poslije smrti Galerije i njegove divinizacije, a možda i nakon njezina okrutnog pogubljenja 315. godine po nalogu Licinija kao svojevrsni *damnatio memoriae*.¹⁷

¹⁷ *Costantino Il Grande, La civiltà antica al bivio tra Occidente e Oriente*, Rimini 2005., str. 291-292, no. 137. *Ritrato femminile*, Roma, Musei Capitolini, inv. br. 197, nepoznato nalazište.; Th. Stefanidou Tiveriou, *To mikro tokso tou Galeriou sti Thessaloniki* (Der “kleine Galeriusbogen” in Thessaloniki), Athinai 1995., str. 40-47, sl. 2, 4, 10, 11, 17.; M. Bergmann, *Studien zum Römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr.*, Bonn 1977., str. 183-185, T. VI; K. Tzanavari, »The Worship of Gods and Heroes in Thessaloniki, Tyche (Fortune)«, *Roman Thessaloniki*, Thessaloniki 2003., str. 234-237, Fig. 35, 36; N. Cambi, »Dioklecijanova žena Priska i kćerka Valerija«, *Rad HAZU* 489, Knj. XLII. Društvene znanosti, Zagreb 2004., str. 4-15.

Postamen za skulpturu carice Priske nedavno pronađen u Saloni jasno pokazuje štovanje članova carske obitelji Dioklecijana i u glavnom gradu provincije Dalmacije. Kameno postolje s posvetnim natpisom Aurelije Priske *nobilissimae feminae* bio je sekundarno upotrijebljen kao građevinski materijal s drugim ulomcima antičkoga hrama u stijenkama bankine riječnoga rukavca. Kako je u kontekstu spolija antičkoga hrama otkriven i žrtvenik posvećen Jupiteru, očito se tu u blizini nalazio hram vrhovnoga rimskog božanstva. Sve te dosad otkrivene spolije

Portret Galerije Valerije na tzv. malom Galerijevu slavloluku u Solunu

vjerojatno su pripadale hramu posvećenom Jupiteru. S obzirom da je među njima i postament skulpture carice Priske, vjerojatno je u tom hramu bio postavljen i njezin kip, a to pokazuje da je tu bila i skulptura Dioklecijana i članova carske obitelji. Možda je bila prisutna i skulptura njihove kćeri Galerije Valerije kojoj se pripisuju još sigurno neidentificirani mramorni portreti carica pronađenih u Saloni. Očito je da se u tom hramu štovao carski kult sve do razdoblja tetrarha.

Počeci carskog kulta u Saloni sežu iz vremena Augusta kada su podignuti hramovi blizanci na sjevernoj strani foruma u najstarijem dijelu grada – *Urbs vetus*. Tu su bile postavljene i prve carske skulpture poput kipa Augusta u oklopu i vjerojatno Tiberija, careva koji su nakon pacifikacije provincije proslavili zajednički trijumf *Ex Pannoneis et Delmateis* 12. g. u Rimu.¹⁸ O kontinuiranom carskom kultu svjedoče nalazi skulptura članova carske obitelji dječaka Nerona i Druza Cezara, kao i *Divae Augustae* Livije koju je tek car Klaudije deificirao. Česti su natpisi kolegija sevira i augustala kojima je povjeren carski kult te oni po-

¹⁸ D. Rendić - Miočević, »Tri povijesna natpisa iz Dalmacije«, *VAHD* LIII, Split 1951., str. 170-175.

dižu kipove i žrtvenike ili pojedine građevine u njihovu čast. Tako saznajemo iz natpisa da je oslobođenik Publije Herma, član kolegija šestorice i augustal 54. godine, posvetio portik Jupiteru Najboljem Najvećem i božanskom Klaudiju. Skromni indiciji carskog kulta Flavijejske dinastije i njihovih neposrednih carskih nasljednika u Saloni vjerojatno proizlaze iz neistraženosti najstarijega dijela grada i glavnih kulturnih građevina koje su bile skoncentrirane sa sjeverne strane foruma. Pronađeni su natpis cara Tita na kvadratnom postamentu i mramorni portret cara Domicijana. Carskoj propagandi pripadala je i skulptura poprsja cara Trajana kojom je svečano obilježena *decennalia*.¹⁹ Poznati su elementi carskog kulta i iz vremena Antonina kako to pokazuje postament za skulpturu carice Faustine.²⁰ Štovanje članova carske obitelji Marka Aurelija osobito zaslužnog za podizanje novoga prstena bedema te proširenja grada istočno i zapadno od stare gradske jezgre, otvara i pitanja o planiranju novih javnih prostora i carskih svetišta. Naime, kako su već raniji istraživači Salone primijetili da se formiranjem novih urbanih prostora iz staroga dijela grada vjerojatno izmještaju iz njega i neke bitne municipalne funkcije. Upravo te davne pretpostavke potvrđuju nova istraživanja u istočnom dijelu grada. U središtu tzv. *Urbs orientalis* stvara se novi prostrani trg – forum čiji su dijelovi popločanja od velikih kamenih ploča otkriveni u više segmenata. Tu je bilo podignuto glavno svetište posvećeno Jupiteru koje je vjerojatno preuzelo ulogu službenoga municipalnog kulta. Hram je mogao biti sagrađen prilikom planiranja *Urbs Orientalis* u posljednjim desetljećima 2. st., što se može pretpostaviti prema nalazima ploča kasetiranog stropa ukrašenih motivom rombova i trokuta s akantusovim listovima. Prema stilskim osobinama mramornih kapitela korintsko azijskog tipa i natpisu carice Priske - *spolia* pronađenih u bankini riječnog rukavca s brojnim drugim arhitektonskim elementima, ta reprezentativna sakralna građevina očito je bila u funkciji za Dioklecijanova vremena. S obzirom na izgled i kontekst novog nalaza - postament s caričinim imenom, kip Aurelije Priske vjerojatno je bio postavljen u hramu gdje je bila i skulptura Dioklecijana, a možda i kćerke Galerije Valerije, te se u toj sakralnoj građevini štovao carski kult. Dioklecijan je vjerojatno obnovio hram njegova božanskog zaštitnika Jupitera, kao i mnoge druge salonitanske građevine. Uređenje Jupiterova svetišta u skladu je s carevom politikom odabira božanskog zaštitnika (*Iovius*).

Je li hram podignut već u vrijeme Marka Aurelija i je li se tu štovao carski kult budući da je pronađen postament za skulpturu sličan Priskinom s natpisom carice Faustine, njegove žene, kao i je li se kontinuirano obavljao i za dinastije Severa, odgovorit će buduća istraživanja. Iz tog razdoblja otkrivena su u Saloni dva mramorna portreta carice Plautile, najpoznatije salonitanske skulpture.²¹

¹⁹ CIL III 1947; N. Cambi, »Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji«, *Histria Antiqua* 4, Pula 1998., str. 49-52; CIL III; M. Suić, *Antički grad na istočnoj obali Jadrana*, Zagreb 2003., str. 190.

²⁰ *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XX, Spalato 1897., str. 4.

²¹ Postament s natpisom carice Faustine nalazi se danas u Arheološkom muzeju u Splitu, n. 2321; N. Cambi, »Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji«, str. 50; Isti, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split 2005., str. 117-119. J. Jeličić - Radonić, »Natpis carice

Davno već primijetio je E. Dyggve kako je “neobično teško utvrditi bilo kakve tragove poganskih hramova”. O njima su svjedočili samo natpisi i ulomci skulptura. Na osnovi te spoznaje vizionarski je istaknuo: “zar to jasno ne govori o temeljitom uklanjanju bilo kakvih tragova kulturnih građevina i svjedočanstvu poganskih hramova”. Otkriće dijelova porušenog Jupiterova hrama uzidanih kao spolije u bankine riječnog rukavca jasno potvrđuju navedenu Dyggveovu misao. Tome u prilog govore i namjerna oštećenja carskih skulptura i portreta s izrazitim tragovima oštarih udaraca. Stoga je u odnosu na značaj i veličinu grada gotovo neznatan broj ubiciranih poganskih hramova.²²

Prvi hram otkriven je nasuprot teatra, i zasad je jedini u potpunosti istražen i objavljen. To je jednostavna kulturna građevina prostilnog tipa podignuta na visokom podiju, koja je tijekom vremena preuređena prema pojedinim urbanističkim zahtjevima. Nakon ubiciranja foruma u samom središtu grada u neposrednoj blizini teatra, E. Dyggve je otkrio temeljne ostatke prvih forumskih hramova blizanaca. Jednostavni hramovi uobičajenoga prostilnog tipa na visokim zidanim postoljima nalazili su se na sjevernoj strani foruma, a vjerojatno datiraju iz Augustova vremena. To su zasad jedini poganski hramovi otkriveni u najstarijem dijelu grada *Urbs vetus*.

Unutar grada Dyggve je locirao još jedan hram, na žalost vrlo uništen. Istraživanja započeta 1931. godine nije dovršio te je objavio samo par ulomaka iz “bogatog repertoara mramornih ukrasa”. Upravo na osnovi nalaza arhitektonske skulpture Dyggve je datirao hram u vrijeme Dioklecijanove palače istaknuvši da je to posljednji poganski hram podignut u Saloni.²³

Upravo u tom razdoblju Salona doživljava znatan prosperitet zahvaljujući poznatoj graditeljskoj aktivnosti cara Dioklecijana.²⁴ Njegovu vremenu pripisuju se mnoge obnove i preuređenja već postojećih javnih građevina i značajni urbanistički zahvati. Stoga je vjerojatno Dioklecijan obnovio Jupiterov hram, koji je mogao biti podignut prilikom planiranja *Urbs orientalis* na prostranom trgu pored lijeve obale riječnoga rukavca. Upravo u tom novom dijelu grada nalazila se rezidencija namjesnika provincije te se očito tu postepeno smještaju bitne municipalne funkcije kao i glavno kultno svetište posvećeno Jupiteru u kojem se štovao carski kult sve do razdoblja tetrarha.

Faustine iz zvonika splitske katedrale«, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 100, Split 2007., str. 49-61.

²² E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, str. 6-7; J. Brondsted, Recherches à Salone II.; E. Dyggve, »Le forum de Salone«, *Revue Archéologique*, Paris janvier-avril 1933., 41.-57. / Salonitanski forum, *Antička Salona*, Split 1991., str. 241-253; D. Rendić - Miočević, »Tri povijesna natpisa iz Dalmacije«, str. 170-175.

²³ E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, str. 6-8, Fig. I 8.

²⁴ Lucije Cecilije Firmijan Laktancije, *O smrtima progonitelja*, Split 2005., str. 33/7,8.

AVRELIA PRISCA

Jasna Jeličić – Radonić

In new investigations by the Conservation Department of Split, an eastern part of one of the main channels of the river that ran through most of the *Urbs orientalis* has been found; this was a river that had a major impact on the planning of the city's grid. It entered the city through the eastern city ramparts considerably more to the south than Dyggve hypothesised and headed out in a direction to the west, towards the entirely preserved Roman bridge (the so-called Five Bridges) whence it turned off south to the sea. In the centre of the *Urbs orientalis* some of the segments of the channels of this arm of the river have been found, in the immediate vicinity of the Roman bridge, the four pier bases of which have been known for a long time. The bed of the arm of the Jadro discovered is about 9 m wide. On the left side of the arm, paving has been found, consisting of large stone slabs, the area of which so far found comes to about 15 x 18 m. In the immediate vicinity of the paving are segments of the newly discovered course of the arm and separate channels that followed the main course. In the left bank of the arm and of one of the channels numerous parts of a grand public building were incorporated as spolia. Among the stone blocks marble capitals were built in, as well as parts of a panelled ceiling, a monumental transom, parts of moulded beams, the base of an imperial sculpture with an inscription and an altar dedicated to Jupiter. These are parts of a demolished temple of the Roman period that was erected in the centre of the town alongside the main arm of the river.

Among the spolia found, particularly significant is a massive pedestal with the inscription

Aureliae / Prisce / nobilissimae / feminae

This is the first inscription to mention the name of Diocletian's wife Prisca. From historical sources we knew only her *cognomen*, Prisca. The Salona inscription also reveals her *nomen gentile* – Aurelia. Empress Prisca, as is usually said, was not an August. Aurelia Prisca was *nobilissima femina*, which was confirmed in the recently found Salona inscription; this was the usual title of empresses and imperial princesses. Because of the appearance of the stone base and the indentation or groove on the upper surface, it is clear that a sculpture of Aurelia Prisca was once placed on the pedestal.

It is unclear what Prisca looked like, for there are no portraits of her in existence or coins, nor are there any securely attributed depictions. There is a generally accepted opinion that a relief of her is located in the Diocletian Mausoleum in Split. Here, medallions with portraits of the imperial family are incorporated into a frieze of sepulchral topics. A portrait of Diocletian can be identified in a

laurel leaf garland, and in another medallion there is a female figure that, as a match to the imperial portrait, might be of his wife, Prisca.

Because of the iconography of the female figure, hypotheses were recently made that this is in fact a depiction of the goddess Tyche, with a crown in the form of *corona muralis*, or wall, since she is the patroness not only of the newly built palace, as Fortuna, but also as Fate, often identified with Isis. One of the most favourite syncretic figures is that of Isis – Tyche or Isis- Fortuna, shown on a coin of the tetrarchs for propaganda purposes (*vota publica*) and like other Egyptian deities was directly guarding and preserving the imperial authority

Some sculptures found in Salona have also been ascribed to Empress Prisca, without, unfortunately, any detailed circumstances of the finds, today to be found in the Archaeological Museum in Split.

The portrait of a woman in white marble (inv. no. C 226) of which only the upper part of the head is preserved, was attributed to H. P. L'Orange to Prisca. Recently however N. Cambi hypothesised that it was a portrait of Galeria Valeria, since this is the face of a young woman. Another Salona portrait of a woman (inv. no. C 225), is of more monumental dimensions than the previous one. Because of the usual, so-called Schitzelzopf type of later Antiquity hairstyle, which corresponds to that of Galeria Valeria, Cambi assumed that it might easily belong to her.

The base for the sculpture of Empress Prisca recently found in Salona clearly shows the cult of the members of the imperial family of Diocletian in the capital of the province of Dalmatia as well. The dedicatory inscription of *Aurelia Prisca nobilissimae feminae* found in the context of the *spolia* of the Antique temple consecrated to Jupiter shows that her sculpture must have been placed in this temple, and accordingly, a sculpture of Diocletian and those of other members of the imperial family as well. Perhaps there was a portrait of their daughter, Galeria Valeria, to whom is ascribed the still uncertainly identified portraits of the empresses found in Salona. It is clear that this temple housed the cult of the imperial family until the era of the tetrarchs.

As earlier Salona researchers noted, with the formation of the new urban spaces, some of the essential municipal functions were probably relocated from the older part of the town. These older hypotheses are confirmed by the new investigations in the eastern part of the town. In the centre of the so-called *Urbs orientalis* a large new square was formed, a forum, parts of which are paved with great stone slabs discovered in several segments. Here the main shrine dedicated to Jupiter was erected, and probably took over the role of the official municipal cult. The temple was probably put up during the planning of the *Urbs orientalis* in the last quarter of the 2nd century. This is shown by the discovery of parts of a pannelled ceiling with diamond motifs decorated with acanthus leaves. Considering the stylistic features of the marble capitals of the Oriental Corinthian type, and the inscription relating to Empress Prisca, *spolia* found in the bank of the arm of the river with many other architectural elements, this grand religious building was clearly in use in the time of Diocletian. Because of the appearance and the context

of the new find – the pedestal with the empress's name, the statue of Aurelia Prisca was probably put up in the temple, where there was a sculpture of Diocletian and perhaps of his daughter Galeria Valeria, and in this religious building the imperial cult must have been celebrated. Diocletian probably restored the temple of his divine patron Jupiter, and many other Salona buildings as well. The way the Jupiter temple was arranged and decorated was in line with the imperial policy of the choice of divine protector (*Iovius*).

In this period, Salona knew considerably prosperity, thanks to the well-known architectural activity of Emperor Diocletian. It is to his time that many renovations and remodellings of existing public buildings, as well as important town planning operations, are ascribed. Hence Diocletian probably renovated the Jupiter temple, which was put up during the planning of *Urbs orientalis* on a wide square along the left bank of the arm of the river. In this new part of the town lay the residence of the governor of the province, and the essential municipal functions were also gradually located here, like the main cult shrine consecrated to Jupiter, in which the imperial cult was also celebrated until the time of the tetrarchs.

